

УДК 811.161.2.'371

Н. М. Шарманова

Криворізький державний педагогічний університет

КОНЦЕПТ *ДОЛЯ* ЯК ЗАСІБ ЛІНГВАЛІЗАЦІЇ БУТТЯ

Розглядається вербалізація національного концепту в українській мові; обґрунтовується твердження про те, що одиниці пареміології як феномени духовної культури формують концептосферу мови.

Рассматривается вербализация национального концепта в украинском языке; обосновывается утверждение о том, что единицы паремииологии как феномены духовной культуры формируют концептосферу языка.

The article is devoted verbalization of the national concept in the Ukrainian language. Units of the paremiology are the culture phenomenon, they form the concept sphere of a language.

Ментальність кожного народу пов'язана з опануванням ним Всесвіту. Разом із плеканням духовної і матеріальної культури формується етнічний світогляд як фундамент людської свідомості. Усе це відбивається в мові, адже вона «не є лише відомою системою прийомів пізнання... Мова загалом є шляхом усвідомлення естетичних і моральних ідеалів» [7, с. 163]. О. Потебня розглядав мову як початок й основу національної самосвідомості, що полягає в культурній спадкоємності етнічних груп, які сформували націю. Мова разом із родинними й обрядовими традиціями, школою, закладами культури, засобами масової інформації, владними інститутами, військом і церквою становить основну структурну засаду збереження національної самосвідомості. У першу чергу відображають культурну специфіку мови її лексичний, фразеологічний і пареміологічний рівні. Своїм багатством і змістовим розмаїттям вони розкривають етномовну свідомість, створюючи національну концептосферу.

Завершеної, велегранної концептуальної етнічної картини світу на сьогодні поки що не існує, оскільки опрацьовані лише її поодинокі складники. Фрагментарними частинками концептосфери є концепти. Під **концептами** розуміють інформаційну структуру свідомості, різносубстратну, певним чином організовану одиницю пам'яті, яка містить сукупність знань про об'єкт пізнання, вербальних і невербальних, набутих шляхом взаємодії механізмів пізнання [8, с. 236]. Це поняття є фундаментальним для когнітивної лінгвістики, пріоритетним завданням якої є проблема ролі мови у здійсненні процесів пізнання й осмислення світу, у проведенні процесів його концептуалізації та категоризації, дослідження когнітивних механізмів і структури людської свідомості через мовні явища [1, с. 174].

У сучасній лінгвістичній науці досліджено коло соціально-політичних, ідеологічних, філософських, культурних, ментальних та міфологічних концептів (*свобода, душа, істина, дух, серце, шлях, жінка, чоловік* тощо). На матеріалі кількох мов виявляються відмінні концептуальні структури світу шляхом зіставлення концептів: *вчинок* (Т. Радзівська); *душа* й *серце* (І. Голубовська); *шлях* (О. Пальчевська); *дім* і *родина* (Т. Сорока) тощо.

Концептуалізація світу ґрунтується не лише на універсаліях, а й на етнічному компоненті, власне, на етноконцептах як структурах свідомості, що мають «спільні для представників певного етносу складники» [8, с. 231]. Опис механізмів організації знань про світ у свідомості людини, механізмів формування й фіксації поняття про світ розкрито через ряд концептів на матеріалі української мови: *мудрість* (Т. Крижановська), *покарання* (О. Левченко), *правда / неправда* (М. Мамич), *творчість* (Н. Мех), *усмішка й сміх* (В. Ганечко) тощо [4, с. 1]. Аналізуючи слово-символ як фразеологічну детермінанту, Д. Ужченко виділяє серед базових етнічні концепти *хата, поріг, рушник, вогонь, дорога, чоботи, чумак, калина, осина* [11, с. 289].

Однією з найхарактерніших особливостей світогляду будь-якого етносу є антропоморфізація не лише сил природи, а й тих явищ соціального, міфологічного характеру, які часто збуджують у народа уяву своєю фантазмагонією [2, с. 190]. Доля, як найвиразніша антропоморфізація, що набула образів надприродної істоти, має у національному мовному просторі багатогранний вияв.

Метою нашої розвідки є дослідження вербалізації національного концепту *доля* в українському мовному просторі, зокрема у вітчизняній пареміосистемі. Відповідно до мети виділяємо такі завдання: 1) розкрити основні теоретичні підходи до вивчення етноконцепту як репрезентанта національної самосвідомості; 2) виявити механізми вербалізації *долі* через комплекс семантичних груп у пареміологізмах й афоризмах.

Етнокультурний простір концепту *доля* інтерпретується через культурні тексти (міні- і макро-) як прецеденти, котрі загалом «є полем презентації концепту культури» [10, с. 30]. Результати осмислення дійсності, накопичені у вигляді приведеної в певну систему інформації, найкраще в українському мовному просторі розкриваються в пареміологізмах і афоризмах.

Одиниці пареміології становлять кліше, використовуються як мовні знаки і знаки культури, мають предикативну структуру на позначення узагальненої комунікативної ситуації та співвідносяться з прецедентними феноменами [5, с. 42], що спираються на фонові знання комунікантів, визначають світ норми і стратегію моральної поведінки кожної людини й соціуму загалом. Слід зазначити, що пареміологія як наука перебуває на стику лінгвістики, фольклористики, культурології, когнітології. Теоретичні основи вітчизняної пареміології закладені О. Потебнею [7] і розвинуті М. Пазяком (упорядник наведених нами паремій. – *Н. Ш.*).

Пареміологічна царина протягом останнього десятиліття активно розбудовується у працях вітчизняних лінгвістів. Дослідження номінативної й комунікативної природи українських паремій репрезентує ці мовні одиниці як знаки-символи типових ситуацій і автосеманти народно-розмовного дискурсу (О. Дуденко). Власне паремії (прислів'я, приказки) виступають у ролі результатів морально-ціннісної концептуалізації дійсності. Дослідники розглядають приналежність паремійних аналогів до різних етнічних концептосфер (української, російської, англійської, китайської, японської тощо) і семантичних опозицій, подають їх міжмовну класифікацію в лінгвокультурологічному й зіставно-типологічному аспектах (І. Голубовська, В. Пирогов та інші мовознавці).

У пареміології та міфотворчості багатьох народів *доля* є знаковим поняттям: *Fortune favours the bold* (англ.); *La diosa Fortuna ayuda a los audaces* (ісп.); *Den Tarteren hilft das Glück, den Feigen weists zurück* (нім.); *Le succès est souvent un enfant de laudace* (фр.); *Norocul ajută pe cei îndrăzneți* (рум.); *Fortes Fortuna adiuvat* (лат.); *Храброму счастье помогает* (рос.); *Śmiałym szczęście sprzyja* (пол.) та український семантичний відповідник *Доля сміливим помагає* [6, с. 59]. Для різних культур доля

– це, перш за все, символ найвищої, незбагненої сили, яка впливає не лише на людину протягом її життя, а має владу і над надістотами (богами), і над представниками потойбічного світу тощо.

Доля як знак української етнокультури розглядається в декількох аспектах: 1) у дохристиянських віруваннях – божество-неминучість, божество-фатум; 2) доля – це талан; 3) як народнописанне звертання до коханої людини; 4) бажане, щасливе життя; 5) щастя-доля; 6) багаторічна рослина родини товстолистих, поширена на Поліссі в соснових лісах, яка цвіте в липні-серпні; молодило паросткове [3, с. 192–194]. Своєрідного трактування набув цей концепт у «Словнику символів культури України» як репрезентант Вищої Сили, Бога; щастя; талану; водночас – лиха, горя, біди, нужди, злиднів; неминучості, невідворотності [9, с. 79].

Уперше в україністиці концепт *доля* знайшов відображення у працях О. Потебні «Про Долю та споріднених з нею істот» і додатках до цієї розвідки. Долю мовознавець асоціює з поняттями «щастя», «притча», «лихо», «біда», «горе» тощо. Саме такий опозиційний підхід до долі наявний був в українців протягом багатьох віків. У своїй іншій роботі – «Слово и миф» – О. Потебня, вивчаючи поняття *доля* у слов'янських мовах, дійшов висновку, що воно корелює зі словами *Бог, божество, частина, щастя*.

Цінними в аспекті теоретичного вивчення концепту *доля* є дослідження Г. Булашева, М. Васильєва А. Веселовського та інших учених. У національному світогляді розрізняється природжена доля як душа предків, доля-янгол і доля-душа людини, його двійник (П. Іванов). В. Богданов наголошував на довільності такого структурування, пов'язаного з народними переказами, оскільки доля є началом позитивним та істотою зовсім не ворожою, не має характеру божественності, а становить лише втілене співіснування людини.

Г. Булашев, дослідивши народні легенди, погляди й вірування, наголошує на тому, що доля буває активна й пасивна, дбає про людину, допомагає їй у всьому, жаліє її, завжди захищає її інтереси [2, с. 191]. У фраземах *доля* як мікроконцепт і репрезентант міфологічного світогляду українця є складником макроконцепту *життя* [4, с. 8–9]. Так, асоціативно-образний комплекс концепту *доля* розкривається за допомогою кола фреймів – багатство, благо, благополуччя, благоустрій, добробут, життєве приречення, інтуїція та внутрішній голос, людина, народження, удача / невдача, невезіння, талан / неталан, персоніфікована істота, праця, характер занять, щастя / нещастя: *жити і Бога (долю, доленьку) хвалити; доля (фортуна) послужила; мати свою стежку (свій шлях)* тощо.

У житті народу, як і окремої особистості, доля є одним із трьох важливіших чинників, разом зі ступенем талановитості і працею, докладеною для здійснення власних потенцій. Традиційно українці розглядали долю як збіг сприятливих або несприятливих обставин, що полегшує або ускладнює самореалізацію. І окрема людина, і ціла нація є творцем і винуватцем власної долі, що яскраво відображено у вітчизняній пареміосистемі.

Одиниці пареміології розкривають вербалізацію концепту *доля* через такі семантичні групи, як невідвладність долі (29 %), доля – особа (24 %), доля – воля (13 %), доля – Бог / Божа воля (11 %), доля – життя (8 %), доля – щастя (6 %), доля – лихо / недоля (5 %), доля – родина (4 %), доля – праця (3 %), доля – любов (2 %).

Найчисленнішу семантичну групу в українській пареміології становлять одиниці, що фіксують **невідвладність** людині її долі, неминучість долі як відображення світової віри: *Долі і найбистрішим конем не об'їдеш; Не так сталося, як гадалося; Ще ніхто не втік від своєї долі*.

Серед пареміологізмів наявні такі, що репрезентують долю як **вияв Божої волі**: *Одному Бог дасть так, а другому інакше; Роди, Боже, на всякого долю; Доля лучшая Божая, ніж матчина.* Доля залежить від вищої духовної істоти, від волі Бога, у цьому постає сакральність цього поняття: *Гірке життя, гірка доля – що ж робити – Божа воля*, хоч національний дуалізм полягав у тому, що долю людини можна відтрити від неї чарами.

Вербалізовані судження акумулюють **зв'язок долі з життям**, власне його соціальними параметрами: *Живи вдова на подолі, та й плач у свій вік обо гіркій долі; Козак не без щастя, дівка не без долі.* Українці стверджують, що людина може успадкувати свою долю: *Видно так на роду написано; Не та сирота, що роду нема, а та сирота, що долі не має.*

У багатьох пареміях доля часто постає синонімом **щастю** або **лиху (лихій долі)**: *Кому щастя, тому й доля; Зі щастя та горя скувалася доля; Не родись багатий та вродливий, а родись при долі та щасливий; Вік звікувала – щастя-долі не знала; Одна доля, одне лихо людей до купи зводять.*

Воля для українця є **умовою щасливої долі**. Реалізацію такої ідеї вбачаємо в сентенційних контекстах на кшталт *Де немає волі, там не буває долі; Не шукай долі, а шукай волі; Здобули волю – відшукали долю; Мужичька недоля гірш ніж неволя.*

Українці вірили, що доля сама не шукає людини, а от особа має знайти й оволодіти нею. Хто відшукає свою долю, тому в усьому таланить. Тож досить продуктивною є група паремій, де доля **співвідноситься з особою**: *Ти свою долю в неділю проснідала, а в п'ятницю проспівала;* порівнюється доля різних людей, що зумовлено архетипними особливостями українського менталітету: *Одному сонце світить, а другому і місяць не зблисне; Одному і в пустині живеться, а другому і в людях не береться.*

Доля – це дієва міфологічна істота, те надлюдське, що постійно перебуває поряд і в праці, і в любові, наприклад: *Дитинка спить, а доля її росте; Жінка як любить, то і в долі, і в недолі.* Настановчий, узагальнювальний характер дуже часто виражається через типову мікроситуацію, зокрема: *Не збереж поля, коли лиха доля; Без долі й по гриби не ходять; Моя доля та рубає дрова; Бідному Савці нема долі ні на печі, ні на лавці: на печі печуть, а на лавці січуть.*

Вербалізація етноконцепту *доля* в паремійних висловах здійснюється в чотири етапи: співвіднесення концепту з етимомом відповідного слова; формування внутрішньої форми – смислового центра концепту-образу; символізація значення; міфологізація концепту як дія символу в парадигмі культури (М. Алефіренко).

В українському мовному просторі не лише пареміологізми як прецедентні тексти фіксують споконвічні моральні ідеали, що залишаються пріоритетними й на сьогодні. Афоризм, як результат когнітивної й лінгвістичної діяльності людини, пов'язаний зі складними ментальними механізмами кодування й декодування інформації про довкілля, її використання у процесі комунікації: *Часи – часами, а судьба – судьбою* (М. Матіос); *Така воля – і нічого не вдієш* (Р. Іваничук). У межах афористичного вислову відбувається кореляція лінгвальних і психоконітивних феноменів, орієнтованих на специфічний спосіб світобачення й пов'язаних із концептуальною, мовною, ціннісною (В. Карасик), національно-мовною (ідіотетичною) і «лозунговою» (Ю. Левін) картинами світу, основною одиницею яких є концепт.

Концепт *доля* визначає специфіку вітчизняної афористичної площини. Лінгвоментальними ознаками характеризуються мовні афоризми на позначення аналізованого поняття, зокрема яскравим свідченням цього є індивідуально-авторські вислови: *Все, що тобі судилося, живе в тобі невідомо; Як набулося, так*

і збулося (П. Загребельний); Є воля долі, і опиратися їй безглуздо – вона байдужа до людських прагнень; Той, хто вміє бачити Бога, мусить знати стежку до моєї долі, якої я не можу відшукати (Р. Іванчук); Багато справ ще у моєї долі; Чорніли вікна долями чужими; Ти їм диктуєш долю, а не вірши (Л. Костенко); Чужим сиротам також добра доля пасує; Ще ніхто свою судьбу не перехитрив (М. Матіос); Дорога долі неперейдена; Скільки доль загублено! А скільки бережуть аби покласти в узголів'я смертне про чорний день; Сховатися од долі – не судилось (В. Стус).

Афористична площина постає ціннісно-смысловим феноменом духовної культури, що формує концептосферу мови й репрезентує систему загальнолюдських і національних цінностей соціуму. У наведених афоризмах концепт **доля** мотивується як комплекс смислових значень, які ґрунтуються на окреслених вище світоглядних позиціях, що дозволяє розбудувати подані в пареміосистемі типи узагальнення, способи сприйняття й відтворення закодованої інформації. Афоризми, як інтегральні складові української культури, розкривають особливості національного менталітету, їм відводиться роль соціальних коректорів на основі етичних норм. З позиції сьогодення в афористичних висловах утверджуються споконвічне уявлення про долю та абсолютні ідеали, що мають залишатися пріоритетними й у час постмодерністської орієнтації на інформованість і спожи-вацьку естетику.

Отже, мовні явища є репрезентантом етнокультурної цілісності й універсальної філософської системи символів національного буття українців. Лінгвокультурну специфіку найкраще відображає пареміологічний рівень мови. Своїм багатством і змістовим розмаїттям одиниці пареміології розкривають мовну свідомість і ментальність, створюючи національну концептосферу. Поєднання когнітивного й функціонального підходів дозволяє осмислити її сутність через звернення до однієї зі структур ментефактів (концепту *доля*) і конвенціональних способів його репрезентації у свідомості комуніканта. Концепт **доля** є одним з основних сакральних сегментів україномовного простору. Він належить до тих базових концептів, зміст і цінність яких у національній культурі визначають сприйняття світу усім етносом, оскільки він є репрезентантом лінгвокультурної фонові інформації.

Бібліографічні посилання

1. **Алефиренко Н. Ф.** Современные проблемы науки о языке : [учеб. пособие] / Н. Ф. Алефиренко. – М. : Флинта, Наука, 2005. – 416 с.
2. **Булашев Г. О.** Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. Космогонічні українські народні погляди та вірування / Г. О. Булашев. – К. : Довіра, 1993. – 415 с.
3. **Жайворонок В. В.** Знаки української етнокультури: словник-довідник / В. В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.
4. **Краснобаєва-Чорна Ж. В.** Концепт *ЖИТТЯ* в українській фраземіці : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Ж. В. Краснобаєва-Чорна. – Дніпропетровськ, 2008. – 20 с.
5. **Красных В. В.** Этнопсихолінгвістика и лінгвокультурологія : [курс лекцій] / В. В. Красных. – М. : Гнозис, 2002. – 284 с.
6. **Мудрість народна – мудрість міжнародна:** Прислів'я, приказки, крилаті вислови та мовні звороти дев'ятьма мовами / [уклад. А. М. Жовківський, Г. А. Жовківська, Ю. І. Макар та ін.]. – Чернівці : Рута, 2004. – 257 с.
7. **Потебня А. А.** Мысль и язык / А. А. Потебня. – К. : СИНТО, 1993. – 192 с.
8. **Селіванова О. О.** Нариси з української фразеології (психоконітивний та етнокультурний аспекти) : монографія / О. О. Селіванова. – К.-Черкаси : Брама, 2004. – 276 с.

9. **Словник символів культури України** / [за заг. ред. В. Коцура, О. Потапенка та ін.]. – К. : Міленіум, 2002. – 260 с.
10. **Токарев Г. В.** Семиотика : учеб. пособие / Г. В. Токарев – Тула : Изд-во Тульского гос. пед. ун-та им. Л. Н. Толстого, 2007. – 147 с.
11. **Ужченко В. Д.** Фразеологія сучасної української мови [навч. посіб.] / В.Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – К. : Знання, 2007. – 494 с.
12. **Українські прислів'я, приказки та порівняння з літературних пам'яток** [упоряд. М. М. Пазяк]. – К. : Наук. думка, 2001. – 392 с.

Надійшла до редколегії 10.04.09